

مطلع سخن خطبه‌ای که بانوی گرامی اسلام، حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها)، در فاصله زمانی کوتاهی پس از رحلت مصیبت‌بار پدر بزرگوارشان، در مسجدالنبی (صلي الله عليه واله) و در حضور بسیاری از انصار و مهاجرین ایراد فرمودند، یکی از اسناد و مدارک تاریخی مهم مربوط به وقایع صدر اسلام، و تحولاتی است که منجر به انزوای کامل امام علی (علیه السلام) از صحنه سیاسی - اجتماعی جامعه گردید.

این خطبه که پس از تلاش‌های بی‌نتیجه فاطمه (سلام الله علیها) جهت استرداد فدک (1) ایراد گردید، در حقیقت شکوائیه‌ای بود که زهرا از وضع زمانه ابراز داشت. او که از وضعیت پیش آمده پس از رحلت پدر ناراضی بود، فدک را بهانه‌ای جهت اعلام مواضع به حق خود دید و به بیان و شرح دیدگاه‌های خود پیرامون مسائل مهم جامعه پرداخت.

آنچه بیشتر در نظر شیعه حائز اهمیت است، آن قسمت از خطبه است که به شرح وقایع پیش آمده پس از رحلت پیامبر بزرگ اسلام می‌پردازد. این خطبه حاوی مطالب و مسائل عمیق فکری بسیاری است که نشان از آگاهی و معرفت حضرت به موضوعات علمی دارد، اما بخش تاریخی خطبه از نظر شیعه دارای اهمیت بیشتری است. این در حالی است که برخی از اندیشمندان و مورخان اهل سنت، درست به دلیل در برداشتن این گونه مباحث، این خطبه را مجعول و ساخته و پرداخته محدثان و مورخان متأخر شیعی مذهب دانسته‌اند. (2) درباره این خطبه تا به حال کتب زیادی، به خصوص توسط دانشمندان شیعه نگاشته شده است. اما اکثر، بلکه همه این تألیفات و تحقیقات، دربرگیرنده شرح محتوایی خطبه و مباحث مربوط به متن آن است و کمتر به مسائل مربوط به اسناد و رجال خطبه پرداخته شده است.

آنچه هدف اصلی این مقاله را تشکیل می‌دهد، نظری از برون به خطبه، و نگاهی هر چند کوتاه و گذرا به اسناد و منابعی است که به گونه‌ای به این خطبه اشاره و یا آن را نقل نموده‌اند.

این، به خودی خود، باعث می‌شود به نوعی پاسخ شبهه مجعول بودن این خطبه نیز داده شود.

مباحث مربوط به اسناد و رجال خطبه، جهت بررسی میزان اعتبار آن ضرورتی است انکارناپذیر، و تحقیق در آن منطقاً مقدم بر پژوهش در محتوای خطبه است، اما به دلیل گستردگی مباحث پیرامونی آن، مجال ورود به این مبحث در این مقاله وجود ندارد؛ لذا این نوشته می‌تواند پیش درآمدی بر تحقیقات و پژوهش در اسناد و رجال این خطبه جهت تعیین اعتبار آن باشد. در این مقاله به منابع، اسناد، و طبقات راویان خطبه، به صورتی مختصر و گذرا پرداخته می‌شود.

الف: منابع خطبه گزارش‌های تاریخی حاکی از آن است که این خطبه در منابع مربوط به نیمه دوم قرن دوم هجری آمده است. لوط بن یحیی، معروف به أبو مخنف ازدی (م 157 ه)، کتابی مستقل به نام خطبة الزهراء (علیه السلام) داشته که البته این کتاب از بین رفته است. (3) همچنین ابوالفرج اصفهانی، از محدثان و مورخان مشهور قرن چهارم هجری، نیز کتابی تحت عنوان کلام فاطمة فی فدک داشته که آن هم چون دیگر آثار مربوط به این

واقعه از میان رفته است.(4) همچنین احمد بن عبدالواحد بن احمد البرّاز، معروف به ابن عبدون (330 - 423ه)، از مشایخ مرحوم نجاشی و شیخ طوسی، کتابی به نام تفسیر خطبة فاطمة الزهراء داشته است.(5) علاوه بر این سه کتاب مستقل که پیرامون این خطبه به رشته تحریر درآمده و گزارشهای آن به ما رسیده است، بسیاری از محدثان و مورخان اسلامی، تمامی خطبه یا بخشی از آن را، با ذکر سلسله اسناد و رجال آن - یا بدون اسناد، در کتب خود آورده‌اند و برخی دیگر نیز اشاره‌ای به وجود این خطبه نموده‌اند. ما در این بخش به منابع مکتوبی که هم اکنون در دسترس است و خطبه حضرت در آن وجود دارد، به ترتیب زمانی حیات مؤلفان، اشاره می‌کنیم. این منابع عبارتند از:

- 1 - بلاغات النساء ، تألیف أحمد بن طيفور أبو الفضل أحمد بن أبي طاهر، معروف به ابن طيفور، در سال 204 هجری در بغداد متولد شد و به سال 280 هجری در شام بدرود حیات گفت. تألیف حدود پنجاه کتاب را به او نسبت داده‌اند. اثر مشهور او تاریخ بغداد و اثر دیگر او المنثور و المنظوم است.(6) ابن طیفور این کتاب را در چهارده جز تألیف نمود که تنها دو جز یازدهم و دوازدهم آن باقی مانده و بقیه اجزای آن مفقود گردیده است. بخشی از جز یازدهم کتاب فوق، به نام بلاغات النساء هم اکنون در دسترس است.
- این کتاب که اکنون به صورت مستقل تحت همین عنوان چاپ شده است، حاوی سخنان برخی از زنان اندیشمند و خطبای عرب زبان است. ابن طیفور خطبه حضرت فاطمه (علیه السلام) را پس از سخنان عایشه، همسر پیامبر(صلي الله عليه واله)، ذکر کرده است.(7) این کتاب از قدیمی‌ترین منابع مکتوبی است که خطبه حضرت با سلسله اسناد در آن موجود است و هم اکنون در دسترس ما قرار دارد.
- 2 - مختصر بصائر الدرجات ، تألیف حسن بن سلیمان حلی سعد بن عبدالله اشعری قمی از علمای بزرگ و از محدثان جلیل القدر شیعه (م 300 ه)، کتابی به نام بصائر الدرجات را تألیف نمود.(8) این کتاب که حاوی احادیث اعتقادی و تاریخی در اثبات عقاید شیعه بود، تا قرن هشتم هجری در دست علمای شیعه بوده و بنا به نقل مرحوم مجلسی از کتب مورد اعتماد نزد آنان به شمار می‌آمده است.(9)
- حسن بن سلیمان حلی که او نیز از علمای شیعه در قرن هشتم بود، بخشی از احادیث کتاب بصائر الدرجات را گزینش کرد و ضمن اضافه نمودن برخی احادیث دیگر به این مجموعه، آن را مختصر بصائر الدرجات نامید. مرحوم حسن بن سلیمان، در ضمن ذکر حدیث مفصلی از امام صادق (علیه السلام)، به گونه‌ای مختصر و گذرا و بدون ذکر اصل خطبه، اشاره‌ای به محتوای آن نموده است.(10)
- 3 - السقيفة و فدك ، تألیف أحمد بن عبدالعزيز جوهری أحمد بن عبدالعزيز از محدثان اهل سنت در قرن دوم هجری است. او مورخ و ادیب و شاعر توانایی بود و در علم حدیث نیز تبحر داشت و از جمله محدثان مشهور آن عصر به شمار می‌آمد. کتاب السقيفة و فدك و اخبار الشعراً از جمله تألیفات اوست. جوهری در سال 323 ه در بصره بدرود حیات گفت.(11)
- کتاب السقيفة و فدك چنان که از نام آن پیداست، حاوی مطالبی درباره دو واقعه مهم تاریخی صدر اسلام است. این کتاب اکنون موجود نیست ، اما ابن ابی الحديد معتزلی در کتاب گرانسنگ خود به نام شرح نهج البلاغه، بخشهایی از این کتاب را نقل نموده است. کتابی که اکنون به نام السقيفة و فدك، از احمد بن عبدالعزيز جوهری ، وجود دارد، در اصل مطالب جمع‌آوری شده از شرح نهج البلاغه ابن ابی الحديد است. جوهری بخشهایی از خطبه حضرت را به دو طریق با ذکر سلسله اسناد آورده است.(12)
- 4 - مقاتل الطالبیین ، تألیف أبو الفرج اصفهانی گذشت که علی بن الحسین ، معروف به أبو الفرج اصفهانی ،

متوفای 356هـ ، کتابی مستقل پیرامون خطبه حضرت نگاشته که حوادث روزگار آن را از بین برده است.(13) ابوالفرج در سال 284هـ در اصفهان زاده شد. او پس از طی مراحل مقدماتی در علوم مختلف چون تاریخ، ادب، شعر، حدیث، و... ، شهرت یافت. ابوالفرج دارای آثار و تألیفات بی‌شماری است که مشهورترین آنها کتاب حجیم و دایرة المعارف‌گونه الاغانی است که از شهرت بسزایی برخوردار است.(14) از دیگر آثار او کتاب ذی قیمت مقاتل الطالبیین است. او در این کتاب به ذکر زندگینامه فرزندان عبدالمطلب و شهدای طالبی از عصر نبوت تا زمان حیات خود پرداخته است.(15) ابوالفرج در این کتاب اشاره‌ای به صدور این خطبه نموده و در شرح حال زینب کبری(سلام الله علیها) نوشته است:

وَالْعَقِيلَةُ هِيَ الَّتِي رَوَى ابْنُ عَبَّاسٍ عَنْهَا كَلَامَ فَاطِمَةَ فِي فَدَكٍ، فَقَالَ: حَدَّثَنِي عَقِيلَتُنَا زَيْنَبُ بِنْتُ عَلِيٍّ (عليه السلام).(16)

5 - شرح الأخبار في فضائل الأئمة الأطهار ، تأليف نعمان بن محمد این کتاب توسط نعمان بن محمد، معروف به قاضی نعمان مغربی، متوفای 363هـ و از علمای شیعی اسماعیلی، نگاشته شده است. موضوع کتاب بیان احادیث در فضایل و مناقب ائمه اهل البیت(علیه السلام) است.(17) قاضی نعمان، بخشی از خطبه حضرت زهرا را بدون ذکر سند، به صورت مرسل از عبدالله بن سلام از فاطمه زهرا نقل نموده است.(18)

6 - من لا يحضره الفقيه ، تأليف شيخ صدوق (ره) محمد بن الحسين، معروف به شيخ صدوق در سال 381هـ وفات یافت.(19) مرحوم صدوق یکی از علمای طراز اول جهان تشیع و یکی از ارکان مهم مذهب شیعه است. کتاب من لا يحضره الفقيه که یکی از چهار منبع اصلی حدیث نزد شیعه امامیه به شمار می‌رود ، از تألیفات اوست.

شيخ صدوق در این کتاب بخشی از خطبه فدک را از حضرت زینب نقل نموده و در آخر نوشته است:

و الخطبة طويلة أخذنا منها موضع الحاجة.(20)

7 - علل الشرائع ، تأليف مرحوم صدوق(ره) مرحوم صدوق در حوزه تألیف و تصنیف یکی از پرکارترین عالمان شیعه است. کتاب علل الشرائع که از زاویه فلسفه احکام به احادیث نظر افکنده است، از جمله مصنفات او به شمار می‌رود. شیخ در این کتاب، آن مقدار از خطبه را که در کتاب من لا يحضر آورده بود، با دو سند مختلف دیگر ذکر کرده است.(21)

8 - المناقب ، تأليف احمد بن موسى بن مردويه اصفهانی، متوفای 410 هـ این کتاب هم اکنون مفقود است. اسعد بن شقروه، متوفای 635 هـ ، در کتاب خود به نام الفائق، خطبه حضرت را از این کتاب نقل نموده است. اکنون کتاب فوق‌الذکر نیز وجود ندارد، اما سید بن طاووس در کتاب الطرائف، خطبه فدک را از کتاب الفائق نقل نموده است.(22) بنابراین، کتابی که هم اکنون تحت عنوان المناقب ابن مردویه منتشر شده است، در حقیقت احادیثی است که مرحوم سید بن طاووس در کتاب الطرائف خود از کتاب الفائق، از کتاب المناقب نقل نموده است.

9 - نثر الدرر ، تأليف منصور بن حسين رازی منصور بن حسين رازی، معروف به ابو سعد آبی وزیر، یکی از علمای شیعی مذهب و از اهالی ری بود. او از ادبا و دانشمندان قرن پنجم هجری است که مدتی وزارت مجد الدوله رستم بن فخرالدوله را عهده‌دار بود.(23)

از مصنفات او کتاب هفت جلدی نثر الدرر است که البته به نام نثر الدر چاپ شده و معروف است. نزهة الأديب و التاريخ از دیگر آثار او به شمار می‌رود.

کتاب نثر الدرر حاوی بخش زیادی از خطبه حضرت است ، که متأسفانه بدون ذکر سند آمده است.(24)

10 - الشافی فی الإمامة، تألیف مرحوم سید مرتضی علی بن الحسین موسوی ، معروف به سید مرتضی، یکی از ارجمندترین و بزرگترین مصنفان و از قدمای دانشمندان شیعه امامیه به شمار می‌رود. او در موضوعات مختلف از قبیل فقه، حدیث، اصول فقه و تاریخ، صاحب تألیف و تصنیف است.(25)

کتاب الشافی فی الإمامة چنان که از نام آن پیداست، در بیان احادیث مربوط به مسئله امامت و از جمله تألیفات هم این دانشمند شیعه به شمار می‌آید. مرحوم سید مرتضی بخشی از خطبه فدک را به سه طریق از استادش ابوعبدالله مرزبانی نقل نموده است.(26)

11 - دلائل الإمامة ، تألیف محمد بن جریر طبری باید توجه داشت که علی‌رغم تشابه اسمی و اشتراک در آبا و اجداد و حتی اشتراک در کنیه، این محمد بن جریر، غیر از محمد بن جریر مشهور، صاحب تفسیر و تاریخ، است. همچنین این شخص، کسی غیر از محمد بن جریر شیعی، صاحب کتاب المُسْتَرْشَدُ فی الإمامة است. این شخص معروف به طبری صغیر در مقابل طبری کبیر است که به صاحب تفسیر و تاریخ اطلاق می‌شود. او از علمای قرن پنجم هجری به شمار می‌آید.(27)

مفصل‌ترین متن موجود و متنی که بیشتر علمای متأخر و معاصران از آن بهره جسته‌اند، متن خطبه حضرت در این کتاب است. مرحوم طبری این خطبه را به سه طریق مختلف با ذکر سلسله اسناد آن آورده است.(28)

12 - مقتل الحسین ( علیه السلام)، تألیف موفق بن احمد مکی موفق بن احمد، مشهور به خطیب خوارزمی، متوفای 568 ه است. او در این کتاب بخشی از خطبه را به نقل از عایشه ذکر کرده است.(29)

13 - الاحتجاج ، تألیف أبو منصور طبرسی أحمد بن علی بن ابی طالب، مشهور به ابو منصور طبرسی، یکی از علمای شیعه و از محدثان و مؤلفان قرن پنجم و اوایل قرن ششم هجری است. کتاب الاحتجاج که مشتمل است بر احتجاجات پیامبر(صلي الله عليه واله) و ائمه ( علیه السلام) و بعضی از صحابه و برخی از علمای اسلام با مخالفین خود، یکی از تألیفات اوست.(30) متأسفانه احادیث این کتاب به غیر از آنچه از تفسیر منسوب به امام عسکری( علیه السلام) نقل شده، به صورت مرسل و بدون سند است. مرحوم طبرسی این خطبه را به صورت مشروح از عبدالله بن حسن نقل نموده است.(31)

14 - منال الطالب فی شرح طَوال الغرائب ، تألیف مبارک بن محمد الجزری این دانشمند به ابن اثیر معروف است و به سال 606 هجری وفات یافته است. ابن اثیر در این کتاب، خطبه حضرت را مفصل و با شرح لغات آن، در فصل احادیث الصحابیات، به صورت مرسل از زینب کبری، دختر امیر مومنان ( علیه السلام)، نقل نموده است.(32)

15 - تذکرة الخواص من الأئمة فی ذکر مناقب الأئمة ، تألیف سبط ابن جوزی ابو مظفر یوسف بن قُزُعْلَى بن عبدالله، معروف به سبط ابن جوزی حنفی، این کتاب را در خصوص ذکر مناقب و فضایل ائمه اهل البیت به رشته تحریر درآورده است. ابن جوزی بخش مختصری از خطبه فدک را به صورت مرسل از شعبی نقل نموده است.(33) وی در سال 654 ه بدرد حیات گفته است.

16 - شرح نهج البلاغه ، تألیف ابن ابی الحدید معتزلی این کتاب که يك دوره کامل تفسیر و شرح سخنان امام علی( علیه السلام) در نهج البلاغه است، از شروح معتبر و قابل استفاده به شمار می‌رود و حاوی اطلاعات تاریخی مفیدی است. ابن ابی الحدید این خطبه را از کتاب السقیفة و فدک جوهری نقل نموده است.(34)

17 - شرح نهج البلاغه ، اثر علی بن میثم بحرانی ابن میثم بحرانی، متوفای 679 ه ، بخش کوتاهی از خطبه را

بدون ذکر سند آورده است.(35)

18 - كشف الغمّة في معرفة الأئمة ، اثر على بن عيسى إربلى علامه ابوالحسن على بن عيسى بن ابوالفتح اربلى، از علمای شیعه امامیه به شمار می‌رود. او این خطبه را از کتاب السقیفة و فدک جوهری نقل نموده است.(36)

19 - معادن الحکمة في مکاتیب الأئمة ، تألیف علم الهدی بن فیض کاشانی مؤلف در این اثر نامه‌ها و رساله‌های ائمه را جمع‌آوری نموده است. علم‌الهدی بخشی از خطبه را بدون ذکر سند آورده است.(37)

جدا از مصادر و منابع فوق ، عده‌ای دیگر از علمای ادب و حدیث در ضمن شرح لغات به صدور این خطبه از حضرت اشاره نموده‌اند. این افراد عبارتند از:

1 - خلیل بن احمد الفراهیدی ، متوفای 175 هجری ق. او در کتاب العین می‌نویسد:

و في الحديث: جاءت فاطمة إلى أبي بكر في لَمِمةٍ من حفدها و نساً قومها.(38)

2 - جلاله محمد بن عمر الزمخشري، متوفای 538 هجری ق، در کتاب الفائق در مادّه "اللّمة" می‌نویسد:

و في حديث فاطمة إنها خرجت في لَمّةٍ من نسائها تتوطأ ذيلها حتى دخلت على أبي بكر.(39)

3 - ابوالفرج عبدالرحمان بن علی بن الجوزي، متوفای 597 هجری ق، در کتاب غریب الحدیث نوشته است:

و في الحديث: أن فاطمة خرجت في لَمّةٍ من نسائها إلى أبي بكر فعاتبته، ای في جماعة، و قيل من الثلاث إلى العشر.(40)

4 - مبارك بن محمد جزري، معروف به ابن أثير، متوفای 56 هجری، در کتاب النهاية في غریب الحدیث به شرح لغات و اصطلاحات برخی از احادیث پرداخته، و به این مناسبت در مادّه "لَمّة" به بخش کوتاهی از خطبه اشاره نموده است.(41)

5 - ابوالفضل جمال الدین بن منظور، متوفای 711 هجری ق، در کتاب لسان العرب به این خطبه اشاره کرده است.(42)

از میان این مصادر، برخی از منابع دست اول و بخشی نیز از منابع متأخر و دست دوم به شمار می‌روند. در میان مؤلفان فوق‌الذکر، ده نفر شیعه و دوازده نفر از اهل سنت‌اند.

قدیمی‌ترین کتابی که خطبه در آن آمده ، کتاب بلاغات النساء ابن ابی طیفور است.

ادامه دارد ...

پی نوشت : 1. فدک از جمله قرا و قصبات حجاز و حوالی خیبر است که با مدینه طیبه دو یا سه روز طی مسافت فاصله دارد که به مقیاس زمان ما به 130 کیلومتر می‌رسد. فدک سرزمینی بوده است آباد و به لحاظ داشتن آب کافی، از نخلستانهای فراوان و محصولات بی‌شماری برخوردار بوده است.

2. بلاغات النساء ، ص 12.

3. الذریعة، ج 7، ص 203.

4. همان، ج 18، ص 109.

5. رجال النجاشی، ص 87 ؛ ایضاح الاشتباه، ص 104 ؛ أمل الآمل، ج 2، ص 26 ؛ الذریعة، ج 4، ص 348.

6. الاعلام، ج 1، ص 141 ؛ الذریعة، ج 26، ص 125.

7. بلاغات النساء، ص 26.

8. مختصر بصائر الدرجات، ص 6.

9. بحار الأنوار، ج 1، ص 7 و 21.

10. مختصر بصائر الدرجات، ص 456.
11. الذريعة، ج 12، ص 206.
12. السقيفة و فدك، ص 98.
13. الذريعة، ج 18، ص 109.
14. الأعلام، ج 4، ص 276.
15. الذريعة، ج 21، ص 376.
16. مقاتل الطالبين، ص 60.
17. شرح الاخبار، ج 1، ص 71.
18. همان، ج 3، ص 34، ح 174.
19. الأعلام، ج 18، ص 274.
20. من لا يحضره الفقيه، ج 3، ص 372، ح 1754.
21. علل الشرائع، ج 1، ص 289.
22. الطرائف، ص 263، ح 368.
23. الاعلام، ج 7، ص 289.
24. نثر الدر، ج 4، ص 8 .
25. الاعلام، ج 4، ص 278.
26. الشافي في الإمامة، ج 4، ص 71.
27. دلائل الامامة، ج 4، ص 71.
28. همان، ص 111.
29. مقتل الحسين، ص 121، ح 59.
30. الاحتجاج، ج 1، ص 5.
31. همان، ج 1، ص 253.
32. منال الطالب، ص 501 - 507.
33. تذكرة الخواص، ص 317.
34. شرح نهج البلاغه، ج 16، ص 263.
35. شرح نهج البلاغه، بحراني، ج 5، ص 101.
36. كشف الغُمَّة، ج 1، ص 454.
37. معادن الحكمه، ج 1، ص 384.
38. العين، ج 3، ص 653.
39. الفائق، ج 2، ص 212.
40. غريب الحديث، ج 2، ص 33.
41. النهاية في غريب الحديث، ج 4، ص 273.
42. لسان العرب، ج 12، ص 54.